

RESEARCH ARTICLE

The role of lexicography in the history of translation (the example of jadid linguists' activities)

Rustam Sharipov

Associate Professor, Doctor of Philological Sciences Tashkent State University of Oriental Studies, Uzbekistan

VOLUME: Special Issue 2026

PAGE: 31-34

Copyright © 2026 European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, this is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike 4.0 International License. Licensed under Creative Commons License a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Abstract

This article explores the contributions of Jadid intellectuals to the development and preservation of the Uzbek language, translation, and lexicography from the late 19th to the early 20th century. The study highlights the philosophical and practical approaches of prominent figures such as Abdulla Qodiriy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho'lpon, and G'ozi Olim Yunusov in promoting linguistic purity, creating dictionaries, and standardizing terminology in various fields, including law, politics, and economics. Despite political repression during the Soviet era, their efforts ensured the survival and enrichment of the Uzbek language, laying the foundation for modern Uzbek literary and scientific terminology. The article also emphasizes the lasting significance of Jadid intellectuals' work in contemporary language policy, education, and cultural identity, illustrating how historical awareness, linguistic development, and literary cultivation remain essential for national progress.

KEYWORDS

Jadid movement, Uzbek language, translation studies, lexicography, Abdulla Qodiriy, Mahmudkhoja Behbudi, Gozi Olim Yunusov, linguistic development, literary language, terminology, cultural identity.

INTRODUCTION

Buyuk adibimiz, jadid adabiyotining yirik namoyandasi, o'zbek mil-latli romanchilik maktabi asoschisi Abdulla Qodiriyning "Moziyga qaratilgan ish ko'rmoq xayrlidir" degan so'zlarini bugungi kunda bil-ma-gan o'zbek bo'lmasa kerak. Darhaqiqat, har bir voqea-hodisa yoki ja-r-ra-yonlar tarixini o'rganmay turib, uning buguni va kelajagi haqida fikr yuritish, xulosa qilish, mazmun-mohiyatini teran anglash ancha mu-rakkab. Shu sababli biz o'z e'tiborimizni Turkiston jadidlarining mil-latli til ravnaqi yo'lidagi sa'y-harakatlari va lug'atchilik (shu jum-la-dan, siyosiy va huquqiy lug'atlarni yaratish) an'analariga e'tiborni qat-ratishni maqsad qildik.

Jadidlar serqirra faoliyatining o'zak masalalaridan biri ona tiliga ta'alluqli bo'lib, ularning bu boradagi qarashlari hozirga qadar o'z aha-miyatini yo'qotmagan desak, aslo xato bo'lmaydi.

Abdulla Avlo-niy-ning: "Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurgan oyinai ha-yoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'-qotmakdur!" degan so'zlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'-qotgan emas. Abdulla Qodiriy: "So'z so'ylashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak", "Tilimizni kambag'al deguvchilarning o'zi kam-ba-g'al. Ular o'z nuqsonlarini tilga to'nkamasinlar", der ekan, ulug' adib ona tilimizning so'z boyligi va o'ziga xos jozibasi aks etgan "O't-kan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari bilan o'zbek ro-man-chi-ligiga asos soldi.

Jadidchilik harakati asoschilaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiy 1915-yilda "Oyina" jurnalida chop etilgan "Tilimiz haqida" ma-qo-la-si-da turkiy xalqlar uchun soddalashtirilgan adabiy til yaratish ma-sa-lasini ko'tarib, til birligi turkiy xalqlar

jipsligining asosi ekanini ta'kidlagan edi. Shuningdek, u sheva va lahjalarga arab va fors til-la-ri ta'siri, tilning sofligi, yangi so'zlar bilan boyib borishi masa-la-la-ri-ga o'ziga xos qarashlarini bildiradi. Hatto, dastlab 1908-yilda, ke-yin-roq 1918-yilda Turkistonda o'zbek tilining davlat tili sifatida tan oli-nishi haqidagi taklif bilan chiqqan edi.

Behbudiy har bir millat o'z tili bilan faxrlanishi, tilini ulug'lashi, ta-raqqiy ettirishi, muhofaza qilishi bilan birga, boshqa tillarni o'r-ga-nishni ham targ'ib qiladi. Jumladan, 1915-yilda "Oyina" jurnalida chiq-raqan maqolasiga "Ikki emas, to'rt til lozim", deya sarlavha qo-ya-di. Turkiy tildan tashqari arab, fors va rus tilini o'rganishning aha-mi-ya-tini izohlab beradi. Rus tilini bilishning zaruratini tijorat, sa-no-at, za-mon ilmini o'rganish va shu orqali mamlakatni taraqqiy etti-rish-ga bog'laydi.

Professor Abdurauf Fitrat ona tili bo'yicha yaratgan darsligi, til-ga oid o'nlab maqolalari, asarlari, tadqiqotlari bilan yirik til-shu-nos si-fatida ham maydonga chiqdi. Uning 1919-yilda "Ishtirokiyun" ga-ze-tasida chop etilgan "Tilimiz" sarlavhali maqolasi milliy til uchun qay-g'urishning o'ziga xos namunasidir. Ona tilining taq-di-ri-dan, istiq-bo-lidan, boshqa tillar yuki bosayotganidan xavotir hissi ma-qolaning maz-mun-mohiyatiga singib ketgan edi. Ayni paytda mu-allif ma-qo-la-da tilimizning tarixi, ulug'ligi, boyligi, boshqa tillar ora-sida tutgan mav-qei, nufuzini asoslar ekan, birgina "bil" so'zi o'zak-ligida 98ta so'z ya-ratish mumkinligini va bunday imkoniyat bosh-qa tillarda yo'q-li-gi-ni ilmiy asoslab beradi.

Ulug' o'zbek shoiri Abdulhamid Cho'lpon "Adabiyot yashasa – mil-lat yashar", deya xalq hayotida adabiyotning ahamiyatidan so'z ocha-di. U fikrini davom ettirib: "Adabiyoti o'lmag'on va adabiyoti-ning taraqqiysiga chalishmagan va adiblar yetishdirmag'on millat oxi-ri bir kun hissiyotdan, o'ydan, fikrdan mahrum qolub, sekin-se-kin inqiroz bo'lur", deb yozgan edi. Cho'lpon o'zining ijodiy faoliyati or-qali tilimizning jozibasi, go'zalligi va imkoniyatlarini ko'rsatib, o'z-bek adabiy tilining ravnaqiga munosib hissa qo'shdi. Tilda arab-cha, forscha va tatarcha so'zlarni haddan ortiq ko'p qo'llashning oqi-batlari haqida bong urib, tilning sofligi uchun harakatga, o'zga til-lar ta'siridan qutulishga chaqiradi. Ayrim davriy matbuot sahifa-la-rida tilga yetarlicha ahamiyat berilmayotganini tanqid qiladi. 1938-yilda otuvga hukm qilingan birinchi o'zbek tilshunos olimi pro-fessor G'oz Olim Yunusovning esa asosiy faoliyati tilshunoslik bi-lan bog'liq bo'ldi. Olim "O'zbek urug'laridan qatag'onlar va

ular-ning tili", "O'zbek tili grammatikasi" va bugungi suhbatimizga ta-al-luq-li bo'lgan "Ruscha-o'zbekcha qisqa huquqiy va siyosiy lug'at" va ya-na ko'plab tilga oid maqolalari bilan o'zbek tilshunosligi rivojiga mu-nosib hissa qo'shdi.

20-30-yillarda sho'ro yo'l boshchilarining "barcha tillarning bir-la-shishi", ya'ni sobiq ittifoqdagi barcha milliy tillarni "rus tili yutib yu-borishi" to'g'risidagi "ta'limoti"dan keyin milliy tillarning ahvoli ni-hoyatda ayanchli kechgani hammamizga yaxshi ma'lum. O'sha davr-da rus tilidan o'ylamay- netmay ko'plab terminlar o'zlashtirila bosh-landi. Vaholanki, shu terminlarning sof o'zbekcha varianti mav-jud edi. Shu yo'l barcha tillarni rus tili tomonidan assi-mil-yat-si-ya etish yo'li deb tushunildi. O'zbek tili davlat tili sifatida sun'iy ra-vish-da qo'llanilmadi. Uning lug'at tarkibi faqat rus tili hisobiga bo-yib, tilda o'zbekcha milliy ruh kamayib bordi.

Shu vaqtning o'zida jadid ziyolilarimiz jamiyatda yangi muno-sa-batlarning qaror topishi jarayonida tilimizga minglab chetdan ki-rib kelayotgan yangi so'z va birikmalarga qarshi o'zlarining ehtiyot cho-ralarini qo'llaganlar. Jumladan, 20-30-yillarda kimyo, meditsina, tex-nika, san'at, siyosat, huquq, iqtisod, harbiy sohalarga oid bir qa-tor lu-g'at-lar yaratib, o'quvchilar qo'lga yetkazish harakatida bo'lganlar.

Aytganimizdek, o'tgan asrning boshlarida zamonaviy ilm-fan asos-lari, xususan, iqtisod, siyosat va huquq sohasidagi yangiliklar bi-lan tanishishda yetakchi mavqega ega bo'lgan rus tilida qo'lla-ni-la-di-gan terminlarning o'zbekcha tarjimasini lug'atlar shaklida berish za-rurati tug'ilgan. Natijada, Nazir To'raqulovning 1922-yilda chop etil-gan «Rus-o'zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug'atchasi» yuzaga kel-di. Bu lug'at ancha murakkab xususiyatga ega edi. Lug'at ikki tilli bo'-lib, unda ruscha siyosiy-iqtisodiy terminlarning o'zbekcha tarjimasini be-rilgan. Biroq, terminlar tarjimasida ularning to'g'ridan-to'g'ri ek-vi-va-lenti (muqobili) berilgan holatlar ham, terminlarning tarjimasini bi-lan birga izohi berilgan holatlar ham uchraydi. Lug'at rus alfaviti tar-ti-bida tuzilgan bo'lib, unda jami 403 ta ruscha terminning o'zbekcha tarjimasini va izohi berilgan. Ushbu lug'at o'zbek lug'atshunosligida o'ziga xos o'ringa ega ekanligini ham alohida ta'kidlash lozim.

G'oz Olim Yunusovning 1926-yilda chop etilgan «Ruscha-o'z-bek-cha qisqa huquqiy va siyosiy lug'at»i o'zbek lug'atchiligida ter-mi-nologik lug'atlar yaratish yo'nalishida ikkinchi leksikografik asar hi-soblanadi. Muallif so'zboshida mazkur to'plam haqida shunday yo-zadi: «Ruscha-o'zbekcha qisqa huquqiy va siyosiy lug'at»ni yo-zish-dan maqsad

huquqiy adabiyotdagi, xususan, tarjimadagi ata-ma-larga qat'iy va muayyan bir shakl berish va shu yo'l bilan istiloh qu-ramalig'ini (ixtilofini) bir daraja bo'lsada kamaytmakdir". G'ozim Olim Yunusov lug'ati arab alifbosi tartibida tuzilgan bo'lib, unda ja-mi ti-li-miz-ga kirib kelayotgan 1381 ta ruscha atamaning o'zbekcha tar-ji-ma-si va izohi berilgan edi. XX asr boshlarida o'zbek adabiy ti-li-ning si-yo-sat va huquq sohasiga oid terminologik tizimi bar-qa-ror-li-gi-ni bel-gi-lash, uni tartibga solish va muntazamligini ta'minlash ham-da ata-ma-lar lug'ati sohasini rivojlantirishda muhim manba bo'-lib xizmat qilgan.

Anjumanda ishtirok etayotgan biz kabi katta avlod vakillari sho'-rolar davrida yashaganligimiz sababli, tabiiyki, so'zlashuv ti-li-miz-da rus-yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlarni faol ishlatgan-miz. Mustaqillik yillarida esa, xalqimiz o'sha Nazir To'raqulov va G'o-zi Olim Yunusovlar tomonidan tavsiya etilgan turkiy so'zlardan keng foydalana boshlaganini ko'rishimiz mumkin.

Shu o'rinda, Nazir To'raqulovning "Rus-o'zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug'atchasi"dan misollarni keltirib o'tmoqchimiz:

Автономия – мухторият

Агитация – ташвиқот, тарғибот

Агрессивный – тажоввуз

Амнистия – афв умумий

Депутат – вакил

Диалог – муҳокама

Диктатор – ҳокими мутлақ

Догма – ақида

Инициатива – ташаббус

Инцидент – воқеа

Кандидат – ноиб

Легион – қўшин

Нигилист – шаккок, мункар, инкор қилувчи

Новатор – янгилик тарафдори

Оппозиция – муҳолиф

Президиум – раёсат

Пресса – матбуот

Проблема – жумбоқ

Социалист – ижтимоию

Фабрика - корхона

Федерация – иттиҳод

O'rni kelganida, G'ozim Olim Yunusovning «Ruscha-o'zbekcha qis-qa huquqiy va siyosiy lug'at»idan ham ayrim misollarni keltirib o'ti-shni istardik:

Акция – улуш ҳужжати

Алимент – нафақа

Аренда – ижара

Арестант – банди, маҳбус

Банк – хазина

Билет – патта

Биржа – савдо ўрни

Маклер – даллол

Верхсуд – улуғ ёрғу, олий суд

Взятка – пора, ришват

Военный трибунал - ҳарбий ёрғу

Вотум – кўпчилик қарори

Высылка – сургун

Гарантия – кафилик

Граждан - бийлик

Гражданское право – бийлик ҳуқуқи

Кодекс – тузук

Конфискация – мусодара

Опекун – васий

План – режа

Плата – тўлов

Расход – чиқим

Республика – жумҳурият

Саботаж – ўчакишмак

Следователь – терговчи

Экспертиза – синаш

Юрисконсулт – кенгаши ҳуқуқшунос ва ҳ.к.

Ko'rganimizdek, o'zlari mustabid tuzum tomonidan qatag'on etil-gan bo'lsalarda, nomlari biror joyda qayd etilmasada, taklif etgan so'z-larining aksariyati bugungi kunda ham faol ishlatilib ke-li-na-yot-ga-ligining guvohi bo'lib turibmiz. Bu bilan tilshunos olimlarimiz o'z vaq-tida harakat qilib, o'zbek tilining umrini bir asrga uzaytirib ket-di-lar, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi.

O'rni kelganida, ushbu masalalar taniqli tilshunos va hu-quq-shu-nos olim, f.f.d, prof. Shuxrat Kuchimovning 2013-yilda nashr etilgan "Yu-ridik til va amaliyot" monografiyasida ham atroflicha tahlil etil-ga-nini alohida ta'kidlab o'tmoqchimiz.

Biz yuqorida XIX asr oxiri - XX asr boshlarida jadidchilik ha-ra-ka-ti ayrim namoyandalarning til haqidagi fikrlari, til rivoji yo'lidagi xiz-mat-lariga to'xtaldik, xolos. Aslida ularning har birining til va adabiyot haqidagi fikrlari alohida tadqiqotlarga mavzu bo'la oladi. Negaki, tilga befarq bo'lmaslik, tilning sofligini saqlash, uni boyitish, til imkoniyatlaridan ko'proq foydalanish – bularning hammasi jadid-lar faoliyati mezonlaridan bo'lgan.

Jadidchilik harakati va jadid adabiyoti namoyandalari uchun ta-rix, til, adabiyot, maorif, ilm masalasi hamisha dolzarb bo'lgan. Chun-ki tarixini bilgan xalq o'zligini biladi. Millat timsoli hisoblangan ti-lini ulug'lagan el vatanparvar bo'ladi. Adabiyoti bo'lgan millat man-gu yashaydi. Maorifini ko'targan elning esa kelajagi porloq bo'ladi. Bu-larning hammasi xalq ongida mujassam bo'lsa, mamlakatning ta-raq-qiy etishiga hech narsa g'ov bo'lolmaydi. Mamlakatimizda yangi, III Renessans poydevori shakllanayotgan hozirgi davrda ham ma'ri-fat-parvar bobolarimizning ayni mana shu g'oyalari strategik asos bo'-lib xizmat qilayotganligi jadidchilik g'oyasi barhayot ekanligidan da-lolat beradi.

REFERENCES

1. Алиев А. Махмудхўжа Беҳбудий. – Тошкент: Хазина, 1994.
2. Болтабоев Ҳ. Фитратнинг илмий мероси. – Тошкент: Фан, 1996.
3. Долимов У. Исҳоқхон Ибрat. – Тошкент: Шарқ, 1994.
4. Зоҳирий А. Тил ва имло масаласи // Қизил Ўзбекистон. – Тошкент: 1929. – №3.

5. Каримов Н. Истиқлолни уйғотган шоир. – Тошкент: Маънавият, 2000.
6. Кучимов Ш. Юридик тил ва амалиёт. – Тошкент, 2013.
7. Мадвалиев А. Ўзбек лексикографияси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2008. – №2.
8. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Тошкент: 2012.
9. Тўрақулов Н. Рус-ўзбек тилининг сиёсий ва иқтисодий луғат-часи. – Тошкент: Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти, 1922.
10. Шарафиддинов О. Адабиёт яшаса – миллат яшар // Чўлпон. Адабиёт надири. – Тошкент: Чўлпон, 1994.
11. Қосимов Б. Жадидчилик – миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. – Тошкент: 1993.
12. Юнусов Ф. Русча-ўзбекча қисқа ҳуқуқий ва сиёсий луғат. Тошкент: Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти, 1926.